

Sproget på Lars Tyndskids marker – om rigsmål og dialekt

GEORG SØNDERGAARD

Lars Tyndskids marker. Hvad er det? Det er Danmark. Det er et slangudtryk, som jeg heller ikke kendte før et københavnsk dagblad, Politiken lancerede en kronikserie her i sommer om den danske provins. Lars Tyndskids marker er betegnelsen for de 90% af Danmark som ikke udgøres af hovedstadsområdet, som efter nogens mening er den eneste del af Danmark der egentlig betyder noget. Lars Tyndskids marker er et sted hvor københavnere nødig kommer. Dette så vi for nylig med de 10.000 underskrifter som man kunne mobilisere på rekordtid mod Rigsarkivets flytning fra København til Odense. I de år hvor København har været hovedstad, er der kun flyttet ganske få statsinstitutioner fra København til provinsen.

En del københavnere – specielt måske i de yngre årgange – nærer en vis foragt for “bøhlandet”. Det kunne man se i præsentationen af kronikserien hvor provinsen blev karakteriseret yderligere med ord som jeg ikke vil gentage her.

Nu er det jo sproget dette indlæg skal handle om, og her er det væsentligt fra begyndelsen at fastslå at der er tale om en mangfoldighed af variationer af det samme sprog. Dette er meget væsentligt. I Danmark er der imidlertid i årenes løb sket det at en af sprogets variationer har fået en status der vil bevirke at den bliver absolut enerådende, at alle danskere efterhånden kommer til at tale

fuldstændig det samme perfekte ensartede rigsdansk. Ikke uden individuelle variationer, men uden det der er så typisk for de danske dialekter: det lokale særpræg.

På sin vis er det jo lidt ejendommeligt at beklage at det sprog man bruger hver dag og som betyder så meget for én, at det har succes og fremgang. Jeg taler en dansk dialekt perfekt, noget jeg dog selv oplever som et kuriosum og som jeg sagtens kunne undvære. Derimod kunne jeg ikke have undværet det sprog som jeg har baseret hele min tilværelse på og som jeg har arbejdet med på mange forskellige måder gennem det meste af mit voksenliv. Det sprog er rigsdansk. Det er egentlig det sprog, rigsdansk og dets næsten uforståelige påvirkning af de danske dialekter det følgende handler om.

Rigsdansk har fået en så dominerende plads i danskernes sproglige selvopfattelse at det i løbet af nogle generationer vil blive enerådende. Derudover hævder nogle at alle danskere om 100 år måske vil få engelsk som deres andet sprog. Dette perspektiv vil vi lade ligge her.

Betyder det at dialekterne vil ende med at få museumsstatus? Ja, det har de jo allerede i dag. Mange dialekter er forsvundet også inden de blev tilfredsstillende beskrevet. I slutningen af 1960'erne havde jeg kontakt med Martin N. Hansen, bibliotekar og dialekt-digter i Odense men født og opvokset på Als og medlem af Alsingergildet, et lille eksklusivt selskab bestående af ni ældre mennesker. Ifølge Martin N. Hansen kunne man da han var dreng på Als høre forskel på dialekterne på Als fra sogn til sogn. I nutiden er der kun ganske få dialektmodsætninger i det sønderjyske område, og om en generation vil der være endnu færre forskelle tilbage. Det vil vare længe før alle sønderjyder taler rigsdansk. Men der bliver flere

og flere. Det har man kunnet konstatere med usvigelig sikkerhed gennem mange år.

HISTORISK PERSPEKTIV

Nogle vil måske tænke at dette emne er meget specielt. Efterhånden er der jo ingen der taler dialekt. Og det er jo netop det der er det spændende. Det er noget der sker så langsomt og så umærkeligt at vi slet ikke er klar over det. Hvis man bare tænker: "Sådan er det", så finder man jo ikke ud af noget. Næh, en gang imellem bør man sige: "Hvad er detteher egentlig for noget?" Så viser det sig at sprogets historie afspejler hele landets historie, at dialekternes afvikling er resultat af en udvikling der har strakt sig over meget lang tid. Faktisk handler det følgende om hvordan Danmark er blevet til, hvordan Danmark er blevet det land vi kender og lever i med det sprog vi taler. Det er en lang og kompliceret historie.

Alt dette kan selvfølgelig ikke medtages i en kort oversigtsartikel som denneher. Her må vi nøjes med at nævne en række hovedpunkter hvortil vi så kan knytte enkelte kommentarer.

En historisk oversigt kan vi for enkelhedens skyld lade begynde ved år 1000, ved slutningen af vikingetiden, hvor Danmark endnu ikke var samlet til ét rige. Kristendommen var indført, men hvor mange "daner der var kristne" er tvivlsomt. Der var landsbyer men ikke særlig mange. København eksisterede ikke. Første gang København nævnes på skrift, er 1168.

Efterhånden som Danmark blev bebygget, ændredes hver egns sprog umærkeligt – i hver sin retning. De danskere der boede i Skåne talte på én måde, de der boede i Vendsyssel havde et anderledes sprog. I begyndelsen har de helt sikkert forstået hinanden, men i løbet af de følgende århundreder blev de lokale varianter så forskellige at skåninger og vendelboer til sidst ikke forstod hinan-

den. Alligevel kan vi se at skånsk og vendelbomål har mange fælles træk. Det har også lollandsk og vendelbomål. *Det 'jör 'en nåw* – 'det gør ikke noget' – hed det på gammelt lollandsk. *Det 'jör 'en noe* siger vendelboerne.

Landet udviklede sig til et bondesamfund bestående af næsten 3000 små landsbyer og et halvt hundrede købstæder. I flere hundrede år var der i hver landsby i landet kun en eller to som kunne læse og skrive: præsten og degnen. De andre i landsbyen var analfabeter. Det de vidste, var noget de havde lært udenad, af de gamle. Det var den gang man havde respekt for alderdommen. De gamle vidste noget. De var kloge. Det var de gamle der bestemte. Under disse omstændigheder var det at dialekterne opstod og levede.

Peter Skautrup, som er den der har givet den omhyggeligste redegørelse for de danske dialekters ældste historie i sit store firebinds værk "Det danske Sprogs Historie", hævder at man allerede fra tidlig middelalder kan påvise flere dialektale forskelle. Problemet er blot at langt det meste af det skriftlige materiale vi har til rådighed, ikke er dansk men latin eller tysk. Og i dansksprogede tekster finder vi kun få dialektale varianter. Således er der ingen skriftlige eksempler på den jyske brug af foransat bestemt artikel af typen *æ mand*, *æ hund* etc., noget der virker yderst påfaldende idet man godt kunne formode at der var tale om et nyere træk som følge af påvirkning fra tysk *der Mann*, *der Hund* etc.

Dialektudviklinger finder først og fremmest sted i statiske samfund, hvor livet er bestemt af tilværelsens konstans, hvor der ikke er afgørende begivenheder som får konsekvenser for den menige befolkning, hvor man lever sit stille liv år efter år, generation efter generation. Som Peter Skautrup siger:

“... det var kun i yderste nødsfald, at en rejsning eller bevægelse kunde gribe folket (Niels Ebbesen), ellers fortsatte man som forhen at fange sild, dyrke korn eller opdrætte heste og stude til eksport. Ej heller greb bonden fremmede lader og skikke, første gang en fremmelig adelsmand eller borger vigtede sig dermed, lige så lidt som han byttede sin vadmelsdragt med indførte silke- eller skarlagensklæder.

1, s. 308

Den danske bondes mentalitet var præget af stærk vedholdenhed og trofasthed over for det hævdvundne, som hjalp ham igennem alle fristelserne, og det fremmedes mange angreb prellede af mod folkets sindighed og besindighed. Dette var til stor lykke for sproget. På den måde forsvarede de 98% af danskerne som den gang boede på landet, det danske sprog mod ydre påvirkninger.

BORGERSKABETS SPROG

I de 500 år som vi henregner til middelalderen skete der en række vigtige ændringer af det danske samfund, men de skete langsomt. I landets købstæder opstod efterhånden en anden kultur, borgerskabet som på mange måder havde en anden form for tilværelse end landboerne. Oprindeligt talte byboerne naturligvis som alle andre, men efterhånden opstod der markante forskelle mellem byboers og landboers sprog eller rettere: deres *sprogbrug* var forskellig. Bykulturen var præget af andre idealer i tilværelsen. I byerne koncentreredes magt og indflydelse. Her levede mennesker intenst, her var man tvunget til at klare sig hurtigt og effektivt.

Selvom vi ikke kan gøre rede for det i detaljer, ved vi at byboernes sprog i løbet af middelalderen ændredes gennemgribende. Som eksempel nævnes at man i jyske byer begyndte at sige “jeg” i stedet for “A” (som jo ellers er enerådende for hele Jylland) og at foransat

bestemt artikel ("æ mand", "æ hund") blev opgivet til fordel for efterstillet artikel (manden, hunden). Allerede her kan vi se modsætninger som i de følgende århundreder skulle blive tydeligere og tydeligere. Det er nærliggende at tolke disse sproglige ændringer som resultat af ændringer i kultur og livsindhold. Det var i byerne fornyelserne fandt sted. Det var til byerne der kom fremmede handelsfolk og håndværkere. Byboernes status blev på den måde hævet over bønderne og deres sprog. Det har vi mange eksempler på, og det fik naturligvis også konsekvenser for det sprog man talte. Også det har vi talrige udtryk for. Byfolk anså bønder for at være andenrangsmennesker, dumme og uoplyste og i mange henseender suspekte.

En af byerne i Danmark fik en ganske særlig betydning: København. Af den enkle grund at København var Danmarks hovedstad og at en stor del af dansk erhvervsliv var placeret i eller blev styret fra København. Som Jørn Lund skriver i *Den Danske Encyclopædi*:

"I takt med Københavns ekspansion som handels-, uddannelses- og administrationsby fik sproget i hovedstaden stigende betydning for hele landet. Det gjaldt først, dvs. fra Reformationen, især skriftsproget, men siden også taleproget; så at sige alle udviklinger i udtalen er begyndt i København.

Det københavnske sprog påvirker naturligvis ikke direkte fx en nordvestjysk dialekt: Sproget i de større provinsbyer, efterhånden også i de mindre byer og landsbyer påvirkes, idet de sociale forskelle i københavnsk sprog videreføres; indflydelsen ytrer sig ikke i enhver henseende ens hos advokaten og havnearbejderen."

I det mindste siden reformationen har Københavns rolle som hovedstad betydet at landet er blevet styret herfra. Der er ikke noget naturstridigt i at en hovedstad ligger i udkanten af et land. Det findes der mange eksempler på rundt omkring i Verden.

KØBENHAVN

København er nu en gang Danmarks omdrejningspunkt. Sådan har det været i århundreder. At mange københavnere ikke kender Danmark vest for Valby bakke er vel deres eget problem. Skulle man bebrejde nogen noget, må det snarere være alle de andre, alle dem der siden det store opsving i slutningen af 1800-tallet har sørgt for at konsolidere København som Danmarks førende by på alle områder, fra ølbrygning til skibsfart. Hvis ikke alle – politikere, erhvervsfolk, indflydelsesrige personer inden for åndsliv og politik – gennem de sidste 150 år var hastet til København for at gøre deres lykke, ville vi ikke have haft den forvridning der har bevirket at alt københavnsk har fået en ganske særlig status. Provinsboen trådte ærbødigt et skridt til side og tog huen af for den fine herre i vognen. Han var *kjøwwenhavner*. Den dag den fine herre kom til byen, snakkede manden og konen ikke om andet end *æ kjøwwenhavner* hele aftenen. Det var ikke så mærkeligt at københavnsk blev ensbetydende med fint. Og ikke så mærkeligt at københavnernes efterhånden kom til at tro en hel masse om sig selv, forstod at føre sig frem i de bedre kredse. Københavnerne vidste at alene synet af deres prangende kåber og elegante silkekjoler kunne slå de nøjsomme provinsboer med stumhed. I forvejen sagde man ikke så meget på landet, mens københavnernes snakkede op og gjorde sig voldsomt gældende overalt hvor de kom frem.

I Danmark er man i dag enige om at sådan som man gør i København, sådan er det bedst. Det understreges af at hovedstadsområ-

det også i dag indtager en utrolig dominerende plads i dansk erhvervsliv. Set under ét vil der næste år blive skabt ca. 25.000 nye arbejdspladser i Danmark. Af dem vil de 53% være i hovedstadsområdet mens Sønderjylland, Lolland-Falster og Bornholm alle mister arbejdspladser. Det er områder som i forvejen er hårdt ramt af arbejdsløshed. Alt i alt viser det noget om hvor dominerende en lille koncentreret del af Danmark bliver, mens store partier af landet efterhånden lægges øde så hele landsbyer efterhånden ligger hen som rene spøgelsesbyer.

Det er ikke så mærkeligt at det faktisk er umuligt at flytte nogen som helst statsinstitution væk fra København (sidst så vi det med Rigsarkivet).

Her i sommeren 2002 havde Politiken bedt en række kendte skribenter beskrive forholdene i den del af Danmark som af københavnernes betragtes som i enhver henseende underlødige. Og her var det så altsammen fra dyrlægedatteren Annemarie Løns beskrivelse af livet i Vestjylland som "en lidelse" til Lars Qvortrups elegante pointe om at de mest provinsielle danskere i virkeligheden er københavnernes og endelig Søren Ulrik Thomsen som beskrev København som en "stor forvokset provinsby".

Den nyeste samlede oversigt over de danske dialekters situation i nutiden finder vi i et afsnit i Jørn Lunds "Sproglig status", Kbh. 2001, anmeldt i Sprog&Samfund, 20. årgang nr. 1. Her skriver Jørn Lund om København:

... det er København, der som den store og dominerende by er udbredelsescentrum for nye tendenser i sprog og udtale. Udtalen breder sig som ringe i vand fra København til de større byer og videre ud. Det betyder ikke, at egnsforskellene er forsvundet, men det fintmaskede dialektsystem findes kun få steder i velbe-

varet form, og i de områder kan langt de fleste yngre mennesker ved siden af deres dialektnære sprog tale en variant af standarddansk, rigsmålet. Lokale varianter af standardsproget kaldes regionalsprog.

JØRN LUND "SPROGLIG STATUS" s.62

Ingen kan give nogen entydig og udtømmende forklaring på at sprogforholdene i Danmark er så ejendommelige. Der er flere faktorer:

1. Affolkningen af landbosamfundene
2. Forøgelsen af antallet af uddannelsessøgende
3. Påvirkning fra undervisningssproget
4. Påvirkningen fra skriftsproget
5. Befolkningens større mobilitet

Denne liste kan forøges om ikke i det uendelige så dog med en række yderligere punkter selvom de anførte må siges at være de væsentligste. Nogle af dem er undersøgt i mange detaljer, f. eks. spørgsmålet om undervisningssproget medens andre er vanskeligere at dokumentere eller er så umiddelbart indlysende at en nærmere undersøgelse synes overflødig. Mange tror vist at dialekternes forsvinden primært skyldes påvirkningen fra radio og tv, men som Jørn Lund siger "Man må ikke tro, at dialekternes forsvinden er mediernes værk". ("Sproglig Status" s.67). Det er meget begrænset hvor meget radio og tv den yngre generation overhovedet hører. Og det mindste af det er i hvert fald dansk rigssprog. Det er musik og engelsk.

Der er et eller andet absurd over detteher. For egentlig oplever vi vel at det går "ufattelig godt". Og man kan ikke rigtig bebrejde

nogen noget. I hvert fald er det urimeligt at bebrejde københavnere selv at de bor hvor de bor og at de taler det sprog man taler hvor de bor. Heller ikke at tro at de er de klogeste, de dygtigste, de mest initiativrige af alle danskere. Det har de jo lov til selvom det er udtryk for en selvovervurdering der sommetider grænser til det latterlige. Der sker ikke noget af betydning udenfor København.

UDVIKLINGEN

I løbet af de forrige to århundreder er der sket mere end i alle de foregående tilsammen. Ét ganske bestemt forhold har været afgørende: alle danskere er blevet i stand til at læse og skrive.

Med indførelsen i 1814 af almen undervisning blev grunden lagt til den udvikling af det danske samfund som på længere sigt skulle føre til en gradvis udjævning af utrolig mange af de forskelle i danskernes tilværelse som tidligere gjorde sig gældende. Det var naturligvis ikke udbredelsen af læse- og skrivefærdigheden endsige den øgede oplysning i sig selv som bevirkede de store udviklinger inden for hele det danske sprogområde.

Den øgede oplysning var blot en af forudsætningerne for alt det der kom til at ske i Danmark i 1800-tallet med politisk bevidstgørelse, højskole- og andelsbevægelse, landbrugets øgede mekanisering, alt sammen noget der også fik konsekvenser for holdningen til sproget og dermed til dialekterne. Det sprog som de mange fremskridt blev formuleret i, rigsmålet og skriftsproget blev det statusbærende sprog, der ikke længere var uopnåeligt for den brede befolkning. Det sprog der tidligere ansås for at være fremmedartet eller ligefrem upassende, blev ganske langsomt også landboernes sprog.

Den forøgede industrialisering og deraf følgende arbejdsløshed på landet i slutningen af 1800-tallet bevirkede at mange landboer søg-

te til byerne hvor de gradvis tilegnede sig byboernes livsstil. Det fik naturligvis også konsekvenser for det sprog man talte. Det har vi talrige eksempler på. Byfolk anså landboer for at være naive og dumme uden menneskelige værdier. Det er denne nedvurdering der kommer til udtryk f.eks. i Fr. Plum's "Haandbog for Lærere", 1802:

... det Sprog, Børn af Almuen, især paa Landet, have lært hjemme, er i Almindelighed saa urigtigt og saa forskielligt fra det, der bør tales i Skolen, at de hvert Øieblik maatte misforstaa Læreren, om han ikke strax søgte at rette det.

Nogle steder i Jylland har der ligefrem været aktiv modstand mod dialekterne også blandt de dialekttalende selv. Skautrup nævner et eksempel fra Himmerland, hvor en gruppe landmænd indrykker en opfordring i avisen til at aflægge "den gamle forældede, forkeerte og ofte uforstaaelige Talebrug, som Bonden endnu fører". De erklærer videre at de selv har "aflagt vor hidtil brugte bondelige Udtale og bestemt os til herefter kun at bruge rigtigere sproglige Udtryk og Benævnelser i Tale og Skrivemaade"

En uundgåelig konsekvens af samfundsudviklingen i 1800-tallet var det altså at der blev flere og flere byboer og at byboerne ikke talte dialekt. Som forfatteren Knud Sørensen siger et sted: "Der er en afgrundsdyb forskel mellem de mennesker der siger "A" og dem der siger "jeg". Tusinder af mennesker skiftede fra *A* til *jeg*. Det højere antal var med til at give bybefolkningen større prestige eller højere *status*. Status eller prestige er et afgørende element i menneskers sociale liv, og sprog er i vidt omfang statussymbol. Da jeg var barn på landet i 1940'erne var der en særlig slags sprog som var specielt "fint". Det var rigsdansk. Alle kendte det. Mange kunne

bruge det, men man gjorde det ikke, fordi det var flovt at tale som dem der ikke havde “rigtigt arbejde” men kun sad med papirer og den slags. “Siddende arbejde” var ikke for normale mennesker.

I nutiden bruges dette “fint” blandt børnene indbyrdes og mellem børnene og den gruppe af voksne som fra år til år bliver større og større. I den lille landsby i Vendsyssel hvor jeg er født og hvor jeg kommer nogle gange om året, er det næsten kun de gamle der taler dialekt.

DE GAMLE DIALEKTER

De små og store dialektforskelle er under afvikling. Hvor man tidligere mange steder i landet kunne høre små men tydelige forskelle næsten fra sogn til sogn, er dette ikke muligt i dag. Det betyder på den anden side ikke at alle dialektforskelle er væk. Det er de langt fra. Vendelboer kan sagtens høre om folk kommer fra Himmerland eller Vestjylland – alene på deres tonefald. Men tidligere kunne man på en tur gennem Vester og Øster Han Herred høre næsten for hver ti km hvordan sproget umærkeligt skiftede fra vestjysk til vendelbomål – takket være de små fine nuancer.

Selv om man i visse dialekter tidligere kunne skelne mellem tre køn i navneordene og denne skelnen ikke længere er realistisk, betyder det i sig selv intet for dialekternes eksistens. Ingen vendelbo kan i dag med sikkerhed sige hvornår det hedder *jej*, *jæn* eller *jit* om en ting eller et forhold. I Vestjylland siger man *jæn* om det hele. Fynboerne morer sig med at sige *ovni*, *vovni* og *kakkelovni*, noget der viser at fynsk også en gang har haft tre køn i navneordene. Andet er der heller ikke tilbage af fynske dialekter. Ingen fynboer kan stedfæste gamle dialektprøver overhovedet.

Dialekterne er de gamles sprog, og selvom de unge mennesker nok i en vis udstrækning bruger de gamles sprog, er det påfaldende at de i nutiden alle er blevet tosprogede.

Uden fare for at generalisere for voldsomt kan man hævde at alle danske i dag kan tale en form for rigsdansk. Denne påstand skal ganske vist tages med det forbehold at det rigsdansk der er tale om, almindeligvis er præget af tonefaldet i den lokale dialekt. Det er så hvad der indtil videre er tilbage af de danske dialekter.

RIGSDANSK

Fra begyndelsen har det danske standardsprog, rigsdansk, som i nutiden er ved at fortrænge de danske dialekter, ikke eksisteret i den form det har nu. Det er ikke nogen dialekt, men en speciel form for sprog og sprogbrug skabt i toneangivende kredse i 1600-1700 tallet da Danmark blev udformet som kulturland med et skriftsprog og en litteratur. Oprindelig er rigsdansk baseret på sjællandske dialekter som blev tilpasset de nye krav der stilledes til København som rigets hovedstad og sæde for den enevældige konges regering. De nære kontakter til tysk og fransk kultur gav mange impulser til Danmark, og det danske sprog udviklede sig tydeligt takket være inspirationen udefra. "Dannede danskere kunne tysk, som de i dag kan engelsk, hvis man skal tro rejseberetningerne fra 1700-tallet. De er fulde af begejstrede vidnesbyrd om, hvor godt man klarede sig med tysk i Danmark.", skriver forfatteren Vibeke Winge.

Noget af det der er karakteristisk for rigsdansk i modsætning til dialekterne, er dets nære tilknytning til det skriftsprog som opstod efterhånden som det blev relevant. Det er en lang og meget kompliceret proces som ingen har oversigt over i detaljer. Ja, man kan

vel med nogen ret sige at skriftsprog og rigsdansk er blevet til ved siden af hinanden. Men det er vigtigt at understrege at rigsdansk er et talesprog. Her har man haft behov for et sprog hvori man kunne formulere de mange nye fænomener og begreber der gjorde sig gældende efterhånden som Danmark blev et kristent land. Kristendommen skabte grundlag for at Danmark i løbet af middelalderen blev et led i en større fælleseuropæisk kulturhelhed og et retssamfund hvor man måtte have love og juridisk bindende dokumenter, der var entydige og præcise.

Samtidig udviklede dansk sig til et perfekt udtryksmiddel, som rummede samme muligheder som alle andre kultursprog for at udtrykke de sider af tilværelsen som lader sig formulere i ord. Når nye begreber og nye fænomener opstod, dannedes tilsvarende ord.

Denne udvikling har i høj grad været præget af kulturstrømme sydfra, fra Rom, fra Frankrig og Tyskland. Ikke mindst det tyske sprog har i den sammenhæng haft betydning for udviklingen af dansk.

“Indtil 1814 havde kongen danske, norske og tyske undersåtter, til 1864 danske og tyske. Dansk og tysk sprog og kultur fungerede sammen i kongens riger og lande, Helstaten, indtil man fra midten af 1700-tallet begyndte at tænke nationalt. 1800-tallets tyske og danske nationalisme gjorde ende på århundreders samskønsens.”

VIBEKE WINGE S. 12

Her er det også vigtigt at nævne at Danmark i 1600-1700 tallet nåede sin endelige udformning som kulturland med et skriftsprog og en litteratur. Det er ikke nogen overdrivelse at sige at det var med Ludvig Holberg at Danmark fik sin egen nationallitteratur med alle de konsekvenser det fik for dannelsen af dansk sprog og litteratur.

Den indflydelse som rigsmålet herved fik som kirkens, central-administrationens, litteraturens og kulturlivets sprog kombineret med at dens magt primært formidledes gennem en eneste sprogvariant: rigsdansk, den status har været medvirkende til at skubbe de danske dialekter til side. Som sociologen Peter Gundelach siger

[...] sproget er ikke et neutralt medium. Det udtrykker og former vore meninger og opfattelser. Det sætter tingene på begreb og viser hvad man overhovedet kan tale om, og hvorledes man kan tale om det. *Det indebærer derfor også magt*, nemlig magten til at definere hvad der er vigtigt, altså muligheden for at kunne sætte ord på – italesætte – fænomener eller til at beskrive forskellige former for sociale fænomener.

PETER GUNDELACH: "DET ER DANSK" S.31

Hvorfor er det så lige blevet det københavnske borgerskabs sprog som er blevet dansk standardsprog? Fordi kirkens, centraladministrationens, litteraturens og kulturlivets højborg er København. I København blev det hele udtænkt og formet. København var indtil 1928 det eneste sted i Danmark hvor man kunne studere. Sådan havde det været lige siden København i 1522 fik sit universitet. Enhver der ville være præst eller dommer måtte til København for at studere, bruge ti af de vigtigste år af sit liv, hvor man endnu havde den sproglige tilpasningsevne i behold. Enhver der ville have en bog udgivet, måtte først finde en kapitalstærk velynder, dernæst en forlægger i København som troede på det unge geni. På den måde endte det meste i København, hvor dansk kulturliv trivedes. Mens resten af Danmark forholdt sig afventende. Selvom det lyder som lidt af en karikatur, er det ikke noget fuldstændig fortegnet billede af Danmark i midten af 1700-tallet, hvor 90% af danskerne boede på landet – og talte egnens dialekt som de altid havde gjort.

Sammenhængen mellem dansk skriftsprog og rigsdansk er uhyre kompliceret. Når det gælder selve retskrivningen, siger man gerne at dansk næst efter engelsk har den mest konservative retskrivning i verden. Intet andet sprog har så mange uregelmæssigheder og inkonsekvenser som dansk. Dansk skriftsprog har været – og er – stærkt præget af tysk, noget vi som kan stave og skrive, ikke beklager. Det væsentlige her er imidlertid også blot at pointere at rigsdansk – som også nævnt ovenfor – er blevet til i takt med skriftsproget, ja at disse to sprogformer på mange måder ikke lader sig adskille – bortset naturligvis fra at rigsdansk er den talte og skriftsproget den skrevne manifestation af dansk.

UDTALEN AF PERFEKT RIGSDANSK

Det er ikke alle der lærer at skrive et fejlfrit dansk skriftsprog. For mange er det også ligegyldigt. Men alle *kan* principielt lære det. Alle kan derimod ikke lære at *tale* perfekt rigsdansk. I hvert fald ikke uden en intensiv træning som vil være helt ude af proportioner. Paradoksalt nok er det nemlig betydelig vanskeligere at tale et sprog korrekt end at skrive det korrekt. Det skyldes at der i det talte sprog indgår langt flere udtrykselementer som gør tonen, tonefaldet til det overordnede for det der siges. På den måde kan et 'ja' på samme tid være bekræftende men samtidig ironisk eller nedladende, alene i den måde det udtales på, noget som er umuligt at gengive skriftligt. Alene derfor er talen overordnet skriften.

Selvom det naturligvis er umuligt kort at beskrive noget så kompliceret som et helt sprog, kan man godt sige noget relevant om enkelte afgørende træk.

Det man kan gøre er at vælge noget som er meget relevant. I denne sammenhæng er der et forhold der overskygger alle andre, noget som er enestående i udtalen af dansk. Det er det danske

stød. Blandt alverdens sprog er dansk det eneste, hvor forekomsten af stød kan afgøre betydningen af to ord. Det fremgår af eksempler som disse:

‘Møller’ (navn)	og ‘møller’ (flertal af mølle)
‘vejret’	og ‘været’ (udsagnsord)
‘taget’ (fx af hus)	og ‘taget’ (udsagnsord)
‘roser’ (udsagnsord)	og ‘roser’ (blomster)
‘viser’ (udsagnsord)	og ‘viser’ (fx på ur)
‘maler’ (udsagnsord)	og ‘maler’ (håndværker)

I ordet ‘stød’ er der ikke stød; i ordet ‘stødet’ er der stød. Der er hundredvis af den slags ordpar. Det er uhyre vanskeligt at forklare og opstille regler for stødets væsen og forekomst. Når der aldrig opstår misforståelser i forbindelse med brugen af stødet, skyldes det den sproglige sammenhæng hvor vi bruger ordene. Ordet ‘røret’ med stød (stålrør, plasticrør) kan ikke forveksles med ‘røret’ uden stød (uroen, bevægelsen).

Kun de færreste danskere ved hvad stød er, men de fleste bruger det rigtigt. Der er dog en række lokale variationer. Visse steder bruges det overhovedet ikke og har aldrig været nogen del af egnens dialekt. Det gælder en stor del af Sønderjylland, det sydfynske område, Lolland-Falster og Sydsjælland og Bornholm. Dertil kommer at resten af sjællænderne bruger stødet på en særlig måde; næsten alle fynboer er i nutiden mere eller mindre usikre i brugen af stødet, jyderne har dels en række konsekvente afvigelser fra almindelig brug af stødet dels et karakteristisk tonefald i deres brug af stødet. Man behøver blot forestille sig Poul Nyrup Rasmussen udtale ordet ‘stor’. Eller en sjællænder sige ‘nu’. På den måde er stødet det bedste kriterium vi har i dansk for brugen af

eller afvigelse fra rigsdansk. Et velkendt eksempel på en dansk politiker som overhovedet *ikke* har stød i sit sprog, er Freddy Blak.

I øvrigt er uregelmæssigheder i forbindelse med brugen af stødet i nutiden så almindelige at de accepteres selv hos nogle af de medarbejdere ved Danmarks Radio som kommer til orde ved mikrofonen.

Der findes ingen udtømmende redegørelse for stødets opståen og forekomst. Man kan godt opstille almene regler for sammenhængen mellem accentforhold og stød, men de er udelukkende af teoretisk interesse.

DIALEKTERNES AFVIKLING

Rigsdansk er en særlig form for dansk talesprog som er opstået i København og udbreder sig fra København. Det sker naturligvis ikke rent mekanisk, så at sige, på den måde at rigsmålet flodbølgeagtigt fortrænger alle dialekter. Snarere sker der – for at blive i billedet – en ganske langsom udsivning ad naturlige kanaler (fra større byer til mindre byer) som man i begyndelsen næsten ikke lægger mærke til.

Ingen kan give nogen entydig eller udtømmende forklaring på at sprogforholdene i Danmark er som de er. De fleste danskere oplever det jo heller ikke selv på den måde fordi de almindeligvis finder deres eget sprog naturligt eller selvfølgeligt.

Når det er så svært at give en tilfredsstillende forklaring, er grunden jo simpelthen at der ikke findes nogen enkel forklaring. Det drejer sig om summen af en række forskellige forhold, der til forskellig tid og på forskellig måde har påvirket danskernes sprog således at de kommer til at opføre sig mere og mere ens sprogligt som på så mange andre områder af tilværelsen.

Helt generelt kan man jo gøre opmærksom på samfundets almindelige udvikling. Jørn Lund begrænser det bagud i tiden til slutningen af 1800-tallet:

Den tekniske udvikling i sidste del af 1800-tallet muliggjorde ved det nye århundredes begyndelse som nævnt, at samfundet kunne blive gennemskåret af et forgrenet jernbanenet, der satte folk i stand til i højere grad end før at omgå og kommunikere med folk uden for deres sproglige nærmiljø. Før den tid var det ikke usædvanligt, at folk levede hele deres liv inden for én og samme sognegrænse – med et par kortvarige afstikkere til nærmeste større købstad.

JØRN LUND "SPROGLIG STATUS" S.66

I "sidste del af 1800-tallet" var der en række muligheder som tidligere havde været forbeholdt en ganske lille gruppe, men som nu åbnede sig for den danske landbefolkning. Indtil da havde bønderne gjort alt det grove arbejde og så i øvrigt passet sig selv. Danmark var som nævnt et decideret bondesamfund med næsten 3000 landsbyer og et halvt hundrede købstæder. I flere hundrede år havde næsten alle været analfabeter. Men nu gik der en oplysningsbevægelse hen over landet med politisk bevidstgørelse, højskole- og andelsbevægelse, teknik til landbruget, folkeoplysning, altsammen noget der efterhånden også fik konsekvenser for holdningen til sproget. Det sprog som de mange fremskridt blev formuleret i, rigsmålet, og skriftsproget blev det statusbærende sprog, der ikke længere var uopnåeligt for den brede befolkning. Det bevirkede at flere og flere landboer valgte at flytte ind til byerne, lære et håndværk eller tage en anden uddannelse og blive *bymennesker*. Nu 150 år efter er resultatet at hvor tidligere ca. 75% af befolkningen boede på landet, er det i dag under 5%. Og mange

steder i Danmark ligger snart hele landsbyer ubeboede hen. Her tales ingen dialekt. Her tales der overhovedet ikke.

Man behøver ikke lange og omhyggelige granskninger for at få indtryk af hvilke konsekvenser den slags forskydninger i befolkningen har haft for det net af små sprogforskelle som de gamle dialekter udgjorde. Når store landområder affolkes, dør dialekterne ganske stille.

Årsagerne til dialekternes faldende status i dag kan ses som resultater af det tætte samkvem mellem danskerne, et særligt psykologisk/sociologisk træk som nok til en vis grad er karakteristisk dansk og som flere udlændinge har bemærket. Således den tidligere engelske ambassadør J. Mellon. Han har skrevet en interessant bog om sine syv år i Danmark. Han taler selv dansk og kender danskerne godt. Om danskernes forhold til deres sprog siger han:

Sproget bruges til at ekskludere andre med. Det er svært at lære dansk hvis man ikke er opvokset i Danmark. Det paradoksale er at danskerne på den ene side nærmest er stolte over at tale et sprog som er vanskeligt og som kun forstås af meget få mennesker i verden. På den anden side accepterer danskerne kun andre som medlemmer af stammen hvis de kan tale dansk uden accent.

S. 118

Selvom denne bedømmelse af danskerne og danskernes holdning til sprog og til anderledes talende ikke primært sigter til dialekttalende, passer den ganske udmærket. Det er et yderst følsomt emne som det er vanskeligt at behandle på en sober måde.

Når Mellon siger at danskerne kun accepterer andre "som medlemmer af stammen hvis de kan tale dansk uden accent" er det

selvfølgelig rigtigt i den forstand at danskernes årvågenhed over for små udtaleafvigelser er betydelig. Det betyder dog langt fra at afvigelser ikke accepteres. Man kan næsten sige tværtimod. Men afvigelser tillægges forskellig æstetisk eller stilistisk værdi. Det er rigtigt at vi har et helt andet forhold til rigsdansk end f.eks. nordmændene har til Oslo-sprog. Nordmændene er regionalt bevidste, noget som tydeligt afspejler sig i deres sprog. Danskerne er autoritetstro over for rigsdansk ligesom de er over for så meget andet.

Ikke mindst københavnernes markerer sig med en sproglig opmærksomhed som ofte vækker undren hos den del af den danske befolkning der ikke er københavnere. I det københavnske dagblad som der flere gange er blevet henvist til i denne artikel, er der en sand mangfoldighed af eksempler. Således blev det i en kort omtale af en kendt radiomedarbejders (Hans Georg Møller) 60 års fødselsdag her i efteråret hele tre gange gentaget at hans sprog "røbede" eller "afslørede" at han kom fra Sønderjylland!

KONKLUSION

Problemet med årsagerne til den sproglige standardisering i Danmark er egentlig blot at det er umuligt at få oversigt over hvad der er sket, hvornår det er sket, i hvilken rækkefølge det er sket. Man kender jo godt årsagerne: De små lokalsamfund affolkes, bykulturen breder sig voldsomt. Byerne bliver større og større, hele landet har fået voldsom slagside. De mennesker der lever i denne bykultur, har samme popidoler, ser samme tv-programmer, går i samme slags tøj. I et samfund der i den grad er præget af fornyelse og udvikling, hvor "stilstand er tilbagegang" der er der ikke overskud til variationer.

I nutiden er der i hele verden omkring 6.000 sprog med et uendeligt antal dialekter eller varianter. Om 50 år vil der kun være 600 sprog fordi de små sprog bukker under for de store sprog. Rigs-

dansk er et af de 100 største sprog. Rigsdansk har en tusindårig historie som er velbeskrevet. Men først og fremmest har rigsdansk et levende skriftsprog og en levende litteratur. For de 5.400 små sprog er der grund til bekymring. Mange af dem har intet skriftsprog. Mange af dem har ingen litteratur. Om 50 år vil der ingen mennesker være som *taler* disse sprog.

Hvis et sprog eller en dialekt skal leve sit eget liv, kan det kun ske på steder hvor kontakten til andre sprog er yderst ringe. Det kender vi mange eksempler på overalt i verden. Men dette er ikke muligt i et moderne samfund som det danske. Derfor ændres de danske dialekter langsomt hen imod et fælles dansk. Dette fælles dansk er rigsdansk, som er tæt knyttet til skriftsproget. Rigsdansk og dansk skriftsprog har udviklet sig side om side i århundredernes løb, og særlig efter Holberg er skriftsproget blevet mere og mere udtryksfuldt og præcist.

Dansk skriftsprog har i flere hundrede år været den vigtigste bærer af dansk kultur og videnskab.

Ved hjælp af sprogets ord og muligheden for at danne nye ord har vi en uerstattelig mulighed for at formulere os – endda om emner som vi ellers mangler ord for.

Det var dette sprog der gjorde det muligt for digteren at skrive:

*Underlige aftenlufte,
hvorhen vinke I min hu?*

og det er dette sprog der gør det muligt for os at tale om

*det problematiske i at den tiltagende
personfiksering overhovedet bliver tilgodeset.*

Og det er netop det der er forklaringen på at flere og flere danskere er nødsaget til at bruge rigsdansk frem for dialekt: at rigsdansk er bedre egnet til at udtrykke vore tanker end dialekterne er. Vores viden og vore tanker har vi gennem skriftsproget. Derfor må vi også give dem videre gennem det sprog der ligger skriftsproget nærmest. Et sådant sprog har vi heldigvis, og hvis dette sprog ikke bliver anvendt, forsvinder danskernes identitet som kulturland. I nutiden skrives der alt for lidt.

Så at sige al læsning og skrivning foregår ved brug af det danske skriftsprog. Idet bønderne lærte at læse og skrive, lærte de samtidig at bruge sproget, og dermed begyndte den udvikling der skulle føre til dialekternes afvikling.

ANVENDT LITTERATUR

Peter Gundelach: *Det er dansk*. Kbh. 2002

Jørn Lund: *Sproglig status. Syv kapitler om det danske sprog*. Kbh. 2001

Peter Skautrup: *Det danske sprogs historie I*, Kbh. 1944

Georg Søndergaard: "Fint – eller mindre fint?" *Modersmål-Selskabets årbog* 1990

Knud Sørensen: *Danmark mellem land og by*. Kbh. 1988

GEORG SØNDERGAARD F. 1938. CAND.MAG. PENS. LEKTOR FRA SYDDANSK UNIVERSITET. HAR BL.A. UDGIVET DANSKE FORNAVNE (1982) OG DANSKE EFTERNAVNE (1985), REVIDERET OG UDBYGGET TIL DANSKE FOR- OG EFTERNAVNE (2001). MEDLEM AF MODERSMÅL-SELKABETS BEST. FREM TIL 2001. MEDLEM AF SELSKABETS ÅRBOGSUDVALG OG AF SPROG&SAMFUNDS BLADUDVALG.